

Duszpasterstwo wojskowe w Bydgoszczy w okresie zaboru pruskiego (1772–1920)

Abstrakt. Duszpasterstwo wojskowe w armii pruskiej, której jednostki stacjonowały w Bydgoszczy w latach 1772–1920, było ogniwem militarno-państwowej organizacji wojska i społeczeństwa w Królestwie Prus. Religia stanowiła element wychowania i dyscyplinowania społeczeństwa, na czele którego stał król, pełniący w strukturach Ewangelickiego Kościoła Unijnego (od 1817 r.) funkcję najwyższego biskupa (*summus episcopus*). Zarówno Kościół ewangelicki jak i rzymskokatolicki traktowane były jako instytucje uprzywilejowane i otaczano je szczególną opieką państwa. W ramach tej opieki w 1849 r. utworzono wydzielone (*exemte*) duszpasterstwa wojskowe wpisane w struktury armii – na poziomie korpusu armijnego i dywizji. W przypadku większych garnizonów, jak w Bydgoszczy, powoływano ewangelickie i katolickie personalne parafie garnizonowe, którym przydzielano, utrzymywane przez państwo kościoły, często użytkowane przez obydwa wyznania (*Simmultankirche*). W grodzie nad Brdą to były kościół bernardyński, który po remoncie i restauracji użytkowano od 1865 r. Zarówno pruska struktura duszpasterstwa wojskowego, jak i funkcja kościoła garnizonowego przy ul. Bernardyńskiej 2 została – po modyfikacji oczywiście – przejęta przez Państwo Polskie w 1920 r. i z pewnymi modyfikacjami funkcjonuje do dnia dzisiejszego.

słowa kluczowe: kościół garnizonowy, duszpasterstwo wojskowe, kapelani wojskowi, Bydgoszcz

Military pastoral ministry in Bydgoszcz during the period of Prussian rule (1772–1920)

Abstract. Military pastoral ministry in the Prussian army, which units stationed in Bydgoszcz in 1772–1920, was a link of military-state organization of the army and people in the Kingdom of Prussia. Religion served as

a component of education and disciplining of the nation ruled by the king, who in the structures of the United Protestant Evangelical Church (since 1817) served as supreme bishop (*summus episcopus*). Both the Evangelical Church and the Roman Catholic Church were treated as privileged institutions enjoying special protection from the state. In 1849, within this protection, separate (*exempte*) military pastoral ministries were established, embedded in the structures of the army – at the level of army corps and division. In the case of larger garrisons, like the one in Bydgoszcz, Protestant and Catholic garrison parishes had been established, to which churches maintained by the state had been assigned. Frequently, these places of worship were used by both denominations (*Simmultankirche*). In the city on the Brda River, it was the Bernardine church, which after refurbishment and renovation had been used since 1865. Both the Prussian structure of the military pastoral ministry and the function of garrison church on 2 Bernardyńska Street – obviously after modification – taken over by the Polish State in 1920, with some changes, have been functioning to this day.

keywords: garrison church, military pastoral ministry, military chaplains, Bydgoszcz

Wstęp

Dzieje duszpasterstwa wojskowego w Bydgoszczy w okresie zaborów można podzielić na okresy ściśle związane z historią polityczną Królestwa Prus:

1. 1772–1794, czyli od I rozbioru Polski do powstania Księstwa Warszawskiego z Bydgoszczą jako stolicą departamentu.
2. 1794–1815, czyli funkcjonowanie Księstwa Warszawskiego i okres wojen napoleońskich do Kongresu Wiedeńskiego i restauracji Królestwa Prus.
3. 1815–1821, czyli do bulli papieskiej *De salute animarum* regulującej organizację kościelną w Królestwie Prus i miejsce w nim Kościoła rzymskokatolickiego.
4. 1821–1860, czyli do reformy wojskowej trwającej do 1870 r.
5. 1860–1914, czyli do wybuchu I wojny światowej.
6. 1914–1920, czyli okres I wojny światowej i regulacji traktatu wersalskiego, na mocy którego Bydgoszcz wcielono do Polski.

Lata 1772–1815

Wojska pruskie kwaterowały w Bydgoszczy jeszcze przed podpisaniem traktatu rozbiorowego i ogłoszeniem patentów notyfikacyjnych, bowiem rozbiór Rzeczypospolitej w 1772 r. nie był jednorazowym aktem, ale procesem przejmowania przez państwa zaborcze aktywów i ziem osłabionego i zdeorganizowanego

państwa polskiego. Pierwszy stały garnizon przybył jednak do miasta dopiero w listopadzie 1772 r. Tworzył go sztab i jeden szwadron z 7 Pułku Huzarów (Husaren-Regiment 7). W garnizonie bydgoskim stacjonował z pewnymi przerwami do 1777 r. Od 1782 r. w Bydgoszczy oraz w okolicznych miejscowościach stacjonował 10 Pułk Huzarów (Husaren-Regiment 10); żołnierze mieszkali w kwaterach prywatnych. W latach 1773–1774 powstały pierwsze w Bydgoszczy koszary, zbudowane głównie z resztek murów zamkowych, usytuowane na lewym brzegu Brdy, na terenie Przedmieścia Gdańskiego przy dzisiejszej ulicy Jagiellońskiej 6 (Wilhelmstraße 58)¹, gdzie obecnie usytuowany jest gmach Poczty Polskiej.

Okres stacjonowania w mieście nad Brdą wojsk pruskich został przerwany 2 października 1794 r., gdy miasto zdobył powstańczy korpus pod dowództwem gen. Jana Henryka Dąbrowskiego. W okresie Księstwa Warszawskiego w 1807 r. płk Dominik Dziewanowski sformował tu 16 Pułk Ułanów; w 1812 r. podczas kampanii napoleońskiej utworzono w Bydgoszczy magazyny etapowe dla Wielkiej Armii. Podczas jej odwrotu stacjonował tu oddział francuski, wyparty przez oddziały rosyjskie, które przebywały w Bydgoszczy do 1815 r.

1 czerwca 1815 r. do miasta wkroczył 2 batalion 1 Nowomarchijskiego Pułku Piechoty Landwehry. Od 1815 r. garnizon bydgoski podlegał dowództwu V Korpusu Armijnego (V. Armeekorps) w Poznaniu, lecz w 1846 r. zmienił podporządkowanie pod II Korpus Armijny² w Szczecinie, podległy z kolei Dowództwu VIII Armii, również znajdującemu się w Szczecinie. W 1847 r. usytuowano w Bydgoszczy sztab 4 Dywizji Piechoty, któremu podlegały 4 brygady piechoty i 4 brygady kawalerii. Na potrzeby sztabu dywizji (*Divisions-Kommando*) wybudowano okazałą siedzibę przy obecnej ul. Czartoryskiego 20 (wówczas Mautzenstrasse 1)³.

W Królestwie Pruskim, religię traktowano jako element spójności i dyscypliny społecznej, szczególnie w zakresie moralności, w związku z czym, ułatwiano życie religijne, także w wojsku. Tworzono etaty kapelanów polowych (*Feldgeistliche*). Etaty te związane były z jednostkami wojskowymi różnych szczebli. Równocześnie biskupi miejsca troszczyli się o zaspokajanie potrzeb duchowych żołnierzy stacjonujących na terenie diecezji, tak więc zbiegały się w tym zakresie intencje władz świeckich i duchownych.

W sferze relacji państwo-związek wyznaniowe oraz w relacjach międzywyznaniowych obowiązywała ustalona przez króla Fryderyka II (1740–1786),

1 A. Kaliński, *Zarys historii garnizonu pruskiego w Bydgoszczy*; „Kronika Bydgoska” 2009, t. XXI, s. 47.

2 Korpus armijny składał się z dwóch dywizji.

3 A. Kaliński, dz. cyt., s. 48.

traktowanego jako ideologa pruskiej państwowości, „zasada tolerancji” ogłoszona przez niego 22 czerwca 1740 r.; „Trzeba tolerować wszystkie religie, fiskał natomiast musi uważać, aby jedna nie szkodziła drugiej, bo każdy musi być szczęśliwy według swojej myśli”⁴. Za panowania Fryderyka Wilhelma II religię otaczano opieką „jako instrument obrony starego porządku przed rewolucyjnymi ideami, przed ideami buntu przeciwko Bogu i jego ziemskim instytucjom”⁵.

„Utylitarnie traktował Kościół katolicki (ale także protestancki) nadprezydent Prus Theodor von Schön. Uważał on, że Kościoły winny wychowywać lud w posłuszeństwie wobec władzy, uczyć pracowitości i uczciwości. Biskupi i księża mieliby realizować zadania państwa w dziedzinie kościelnej”⁶.

Powszechne prawo krajowe (*Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten*), ogłoszone 5 lutego 1794 r., wprowadzało dwie fundamentalne zasady: parytetu wyznań i prawa naturalnego. Wszystkim obywatelom gwarantowano wolność sumienia i wyznania, ale z zasady prawa naturalnego wyprowadzono uprawnienia państwa wobec wspólnot wyznaniowych. Do panującego miała należeć zarówno władza państwowa, jak i kościelna. Za główne i uprzywilejowane wyznania uznano Kościoły ewangelickie (luterancki i kalwiński) oraz katolicki, które państwo miało otaczać szczególną opieką.

Lata 1815–1860

W 1815 r. poddano kościół katolicki pod nadzór prowincjonalnych konsystorzey, na czele których stali nadprezydenci prowincji⁷.

Decyzje konsystorzey i organów diecezjalnych dotyczące głównie spraw kadrowych i organizacyjnych, w tym majątkowych i finansowych, wymagały aprobaty organów odpowiednich szczebli. W celu skrócenia procesu decyzyjnego oraz uniknięcia nieporozumień i sporów decyzje te wstępnie konsultowano. W ten sposób, przede wszystkim za pośrednictwem konsystorzey świecko-duchownych realizowała się kuratela państwa (króla) nad związkami wyznaniowymi, która w niektórych przypadkach przybierała charakter współzarządzania. Istotnym instrumentem tego współzawodnictwa były regulacje prawa państwowego w zakresie zarządzania majątkiem, dochodami i rozchodami. Władze państwowe, z Wyższą Deputacją

4 B. Engelmann, *Prusy. Kraj nieograniczonych możliwości*, z niemieckiego przełożyła Brygida Jodkowska, Poznań 1984, Wydawnictwo Poznańskie, s. 145.

5 A. Kopiczko *Reorganizacja Kościoła katolickiego w Prusach na podstawie bulli „De salute animarum”*, [w:] *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. 12, Lublin 2013, Towarzystwo Naukowe KUL, s. 68.

6 Tamże, s. 177.

7 J. Jasiński, *Kościół katolicki i ewangelicki oraz związki wyznaniowe*, [w:] *Historia Pomorza*, red. G. Labuda, t. 3, cz. 2: *Zagadnienia polityczne, narodowościowe i wyznaniowe*, Poznań 1996, s. 53.

Budowlaną w Berlinie na czele, decydowały o budownictwie kościelnym, a po powstaniu w 1817 r. Ewangelickiego Kościoła Unijnego gwarantowały finansowanie inwestycji budowlanych oraz opłacały pensje duchownych i katechetów. Obok tych uregulowań funkcjonowały dotacje samorządów lokalnych oraz różnych fundacji i stowarzyszeń. Nowa konstytucja z 1850 r. wzmocniła kontrolę rządu nad samorządami lokalnymi, a więc w sprawach kościelnych dominację państwa.

Posługę duchowną realizowaną w myśl idei służby religii państwu świadczone w koszarach oraz na terenie poligonów (nabożeństwa polowe), jak też w świątyniach diecezjalnych za zgodą miejscowych proboszczów. Z racji dominowania w państwie pruskim dwóch wyznań: ewangelickiego i rzymskokatolickiego tworzone w niektórych garnizonach wojskowe kościoły symultaniczne (*Simultannenkirche*) użytkowane w porządku organizacyjnym przez obydwa wyznania. Rolę zarządcy świątyni spełniały osoby, w tym duchowne, powoływane przez władze wojskowe w porozumieniu z władzami państwowymi, a konkretnie ich terenowymi organami, przy – choć nie zawsze – uzgodnieniu z władzami kościelnymi. Patronem, czyli przede wszystkim organem zabezpieczenia materialnego, były więc instytucje świeckie – wojskowe i cywilne.

W Bydgoszczy rolę miejscowej świątyni symultanicznej zaczął od połowy dziewiętnastego w. spełniać kościół pobernardyński. 20 kwietnia 1829 r. zmarł ostatni członek konwentu bernardynów bydgoskich ojciec Modest Nagabczyński. Zakon ten został w 1817 r. przez króla pruskiego formalnie skasowany, lecz zakonnikom pozwolono przebywać w klasztorze aż do śmierci. Od 1 maja 1829 r. dozór nad świątynią przejął bydgoski proboszcz ks. Jan Kantak, który częściowo rozdysponował okolicznym parafiom rzymskokatolickim sprzęty i paramenty kościelne. Władze prowincji pruskiej, będące formalnym właścicielem obiektu, za pośrednictwem konsystora prowincjalnego zdecydowały, że na pewien czas były kościół konwentualny użytkować będzie miejscowa gmina ewangelicka, która pierwsze nabożeństwo odprawiła w nim w 1833 r.⁸ Wynikło to z faktu, że wybudowany w latach 1784–1787 według projektu Gottlieba Friedricha Gretha kościół ewangelicki przy ulicy Podwale (ówczesna Wallstraße 15), został wykonany niezbyt starannie i wymagał już kapitalnego remontu. Po wyremontowaniu owego kościoła, po 1840 r. świątynię pobernardyńską użytkowano jako magazyn mebli, słomy, a także – okresowo – jako wytwórnię amunicji. W 1838 r. w budynkach poklasztornych ulokowano ewangelickie seminarium nauczycielskie.

8 Bydgoska parafia ewangelicka, skupiająca głównie luteran, wchodziła w skład utworzonego 27 września 1817 r. przez króla Fryderyka Wilhelma III krajowego Ewangelickiego Kościoła Unijnego, nazywanego także Zjednoczonym Kościołem Ewangelickim (*Evangelische Kirche der Union*), na czele którego stał król Prus jako najwyższy biskup (*summus episcopus*).

Zburzono wtedy, jako sprzeczny z ewangelickim kultem, znajdujący się po zachodniej stronie świątyni, zamknięty czworoboczny barokowy krużganek wraz z centralnie położonym Domkiem Loretańskim, wybudowanym w latach 1648–1686 na wzór Santuario de la Santa Casa w Loreto. Był to jeden z pierwszych na ziemiach polskich obiektów tego typu. Całość stanowiła odizolowane od miejskiego ruchu patio sprzyjające modlitwie i medytacji. Równocześnie archidiecezja gnieźnieńsko-poznańska czyniła starania o przejęcie świątyni z przeznaczeniem na kościół filialny dla rozrastającej się bydgoskiej parafii farnej, o czym świadczy bogata korespondencja przechowywana obecnie w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie⁹. Starania te spełzły na niczym, gdyż władze prowincji poznańskiej i rejencji bydgoskiej, zgodnie z ówczesną polityką państwową, nie zamierzały ułatwiać życia katolikom, a szczególnie pochodzenia polskiego.

Funkcję sakralną świątyni pobernardyńskiej przywrócono w 1848 r., gdy władze świeckie przekazały w użytkowanie kościół – mimo protestów archidiecezji gnieźnieńsko-poznańskiej¹⁰ – gminie chrześcijańsko-apostolsko-katolickiej (*Christlich-Apostolich-Katolische Gemeinde*), będącej wczesną próbą utworzenia Kościoła narodowego o orientacji katolickiej. Założył ją ks. Jan Czerski (1813–1893). „Bydgoszcz odegrała znaczącą rolę w rozwoju Gminy Chrześcijańsko-Apostolsko-Katolickiej. Właśnie tu, 27 października 1844 r. do Wydziału Spraw Wewnętrznych Królewskiej Rejencji Pruskiej wpłynął wniosek o zarejestrowanie tego związku wyznaniowego. Wniosek żądający m.in. przekazania na cele gminy wyznaniowej części rzymsko-katolickiego majątku kościelnego w Pile, spraw szkolnych i cmentarza spotkał się z chłodnym przyjęciem, jednak władze nie przeszkadzały rozwojowi nowej konfesji. W Bydgoszczy ks. J. Czerski wydał w 1845 r. swoje credo religijne w formie „usprawiedliwienia” – *Rechtfertigung meines Abfalles von der Römischen Hofkirche*, będące bazą całego jego późniejszego piśmiennictwa i homiletyki. W tym samym roku miejscowa grupa jego zwolenników opublikowała anonimową broszurę *Johanes Czerski's Leben und Wirken*. Grupa ta (20 osób), rekrutująca się po części z urzędników państwowych, utworzyła w Bydgoszczy w kwietniu 1845 r. czwartą gminę neokatolicką (po Pile, Unnie w Westfalii i Toruniu) na terenie Prus. W lipcu gmina ta liczyła 70 wyznawców. Podlegały jej filie w Fordonie i Koronowie, a przez pewien czas także w Nakle, Szubinie i Polichnie (potem stały się one filiami gminy chodzieskiej). Z czasem filie te, łącznie z fardońską i koronowską usamodzielniały się”¹¹.

9 Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Zespół akt parafii pw. św. Marcina i św. Mikołaja w Bydgoszczy, sygn. AP 84349, Kościół pobernardyński w Bydgoszczy – przeznaczenie na kościół garnizonowy.

10 Konsystorz archidiecezjalny używa w korespondencji pojęcia „sektą ronego-czerskiego”.

11 S. Pastuszewski, *Początki Kościoła narodowego w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 1991, t. XII, s. 136–137.

Rozbieżności doktrynalne i nacisk związany z państwem Kościoła ewangelickiego spowodowały rozbitcie gminy chrześcijańsko-katolickiej, która ostatecznie przestała istnieć 29 sierpnia 1852 r., kiedy formalnie została włączona do Kościoła ewangelickiego. Kościół pobernardyński znów zaczął spełniać funkcje magazynowe.

Zanim władze pruskie zdecydowały się nadać świątyni pobernardyńskiej funkcję symultanicznego kościoła garnizonowego¹², utworzyły wraz z władzami duchownymi archidiecezji gnieźnieńsko-poznańskiej system posługi religijnej dla żołnierzy stacjonujących w Bydgoszczy i najbliższych okolicach. Zadanie to powierzono miejscowym proboszczom. Dowodem na to są zgromadzone w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie dwie księgi metrykalne – księga małżeństw (1835–1856) i księga chrztów (1836–1857), przejęte z archiwum bydgoskiej parafii farnej. Można przypuszczać, że daty końcowe tych dokumentów sugerują zorganizowanie po 1857 r. odrębnego duszpasterstwa wojskowego związanego później z kościołem pobernardyńskim w Bydgoszczy¹³. Związane to było z faktem utworzenia w 1849 r. wydzielonego (*exemte*) duszpasterstwa wojskowego (*Militärseeglorge*) w Królestwie Prus, co było etapem wieloletniej reformy armii pruskiej (*Königlich Preussischen Armee*), oficjalnie ogłoszonej 10 lutego 1860 r., a zakończonej w 1870 r.

Ramy ideowo-organizacyjne dla odrębnego katolickiego duszpasterstwa wojskowego dawała bulla papieska Piusa VII *De salute animarum* z 16 sierpnia 1821 r., która w Królestwie Prus rangę ustawy państwowej uzyskała już 23 sierpnia.

Przed wydzieleniem odrębnego duszpasterstwa wojskowego posługę duchowną dla żołnierzy – jak już wspomniano – powierzano księżom parafialnym i była ona opłacana z kasy państwowej, precyzyjnie określając zakres tej posługi, na przykład liczba mszy świętych odprawianych w ciągu roku. Posługę świadczone bądź w świątyniach diecezjalnych, bądź w koszarach lub w wynajętych do tego celu pomieszczeniach, głównie w szkołach. Większość nabożeństw dostępna była dla ludności cywilnej, szczególnie w mniejszych miejscowościach.

Lata 1860–1914

W zreformowanej armii pruskiej duszpasterstwa wojskowe ewangelickie i katolickie rozwijały się odrębnie, choć we współpracy nadzorowanej przez dowództwo wojskowe przy współdziałaniu z Ministerstwem Wyznań Religijnych, Oświaty i Zdrowia. Dualizm ideowy duszpasterstwa wojskowego rozstrzygał się

12 S. Pastuszewski, *Porozbiorowe losy bernardynów bydgoskich i ich materialnych dzieł*, [w:] *Bernardyni bydgoscy 1480–1829*, red. A.K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2018, Wydawnictwo Calvarianum, s. 189.

13 W historiografii jako datę przekazania świątyni w użytkowanie przez wojsko z tytułem kościoła garnizonowego w Bydgoszczy przyjmuje się rok 1863.

na korzyść wartości i systemów świeckich, gdyż zgodnie z ideologią fryderycjańską religia służyła państwu. Na czele ewangelickiego duszpasterstwa wojskowego stał rektor polowy armii (*Feldpropst der Armee*), w przypadku katolików wojskowi nadproboszczowie (*Militär-Oberpfarrer*) na szczęblu każdego korpusu armijnego. Kolejnym szczeblem był proboszcz dywizji lub garnizonu (*Divisions- und Garnisonspfarrer*), który kierował pracą kapelanów (*Feldgeistliche*). Z czasem zwierzchnicy krajowi obydwu duszpasterstw otrzymywali święcenia biskupie.

Duchowni i ich pomocnicy pozostawali na etatach jednostek wojskowych, organizacyjnie, choć nie w sprawach kościelnych, podlegając ich dowódcom. Gdy w danej miejscowości, tak jak w Bydgoszczy, było więcej jednostek to powoływano parafie garnizonowe jako parafie działające na określonym terytorium. Prowadziły one garnizonowe biura parafialne, utrzymywane przez wojsko oraz użytkowały kościół garnizonowy. Po wybuchu I wojny światowej powołano ewangelickie i katolickie dywizyjne biura parafialne. Duszpasterstwa ze stacjonarnego, garnizonowego przekształciły się więc w polowe, choć nadal miały siedziby na terenie miasta Bydgoszczy.

Organizacja odrębnego duszpasterstwa wojskowego w Królestwie Prus miała różne etapy. Najpierw tworzone etaty kapelanów (*Feldgeistliche*) w jednostkach wojskowych. Po rozpoczętej w 1860 r. reformie armii, w 1864 r. w, posiadającej w Bydgoszczy swoje dowództwo, 4 Dywizji Piechoty (*4. Infanterie Division*)¹⁴ powołano ewangelickiego kapelana dywizyjnego (*Divisionsprediger*). W 1864 r. był nim ks. Dietrich. W 1888 r. w budynku Hauptwache przy ul. Wilhelmstraße 72 (obecnie ul. Marszałka Focha 11, budynek ten nie istnieje), powołano Biuro Parafii Garnizonowej (*Garnisonpfarramt*), kierowane przez ewangelickiego proboszcza dywizji (*Divisionsprediger*). Został nim ks. Julius Moldenhauer, mający w 1888 r. do dyspozycji zakrystianina Alberta Bublitz, którego po kilka lat zastąpił Albert Schuber. Świadczy to o tym, że po rekonstrukcji świątyni zakończonej w 1865 r. kościół pobernardyński był używany do celów sakralnych. Pierwszymi jego użytkownikami byli ewangelicy, dopiero później w świątyni, już symultanicznej, nabożeństwa odprawiali katolicy.

W czasie I wojny światowej funkcjonowały dwa parafialne biura dywizyjne: *Evangelisches Divisionspfarramt* z dwoma proboszczami dywizyjnymi: ks. Arthurem Pfeferkornem i ks. Franzem Dohrmannem oraz wikarym ks. Augustem Leppertem, jak również *Katholische Militärkirchengemeinde*. W 1917 r. wojskowym proboszczem katolickim był ks. R. Mitschein, a wikariuszem ks. Johan

14 W okresie największego rozwoju armii pruskiej, czyli w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku, 4 Dywizja Piechoty z Bydgoszczy wchodziła w skład II Korpusu Armijnego (*Armeekorps*) z dowództwem stacjonującym w Szczecinie.

Kliche. Katolicka parafia miała własnego organistę i zakrystianina zarazem; był nim Aleksius Wiśniewski.

Kapelani posługiwali zarówno w kościele garnizonowym, jak i w jednostkach wojskowych, ale w okresie pokoju zamieszkiwali w wynajętych mieszkaniach na terenie miasta.

Zanim to nastąpiło obrzędy błogosławienia małżeństw oraz udzielania sakramentu chrztu świętego dla żołnierzy i ich rodzin odbywały się w kościele farnym pw. św. Marcina i św. Mikołaja, bowiem – jak już wspomniano – do 1852 r. świątynię pobernardyńską użytkowała gmina chrześcijańsko-apostolsko-katolicka. Sprawowali je kolejni proboszczowie: ks. Walenty Frank i ks. Jerzy Turkowski oraz wikarzy, spośród których dwóch było dodatkowo opłacanych przez wojsko: ks. Bernard Bogedein i ks. Jan Terpitz. Pozostali księża odnotowani w wyżej wymienionych księgach to: Leon Bętkowski, Józef Celler, Doliński, Dwicki, Marian Gantkowski, Gutkowski, Jan Jankowski, Teodor Kegel, Jan Maniurka, Mioduszewski, Antoni Różański, Michał Sergot, Teodor Sucharski, Szeliga, Franciszek Wittig. Nie wszyscy byli wikariuszami bydgoskiej parafii farnej, a być może tylko kapłanami zaproszonymi na uroczystości chrzcielne¹⁵. Zarówno polsko-brzmiające nazwiska księży, jak i nowożeńców oraz rodziców chrzestnych dowodzą faktu, że katolikami były głównie osoby pochodzenia polskiego¹⁶. Fakt, że ponad połowę związków małżeńskich (15 na 28 odnotowanych) błogosławili wikariusze z uprawnieniami kapelanów wojskowych może z kolei rodzić przypuszczenie, że obrzęd ten związany był z ceremoniałem wojskowym. Miejsca zamieszkania odnotowanych wiernych (Bydgoszcz i gminy podbydgoskie, Vororten) skłaniają do stwierdzenia, że owo specyficzne duszpasterstwo wojskowe miało cechy parafii personalnej, do której zgodnie z prawem kanonicznym należały związane z wojakiem osoby zamieszkujące określone terytorium. O zachowanie tej relacji, a także o udział kapelana wojskowego w obrzędzie dbali przełożeni wojskowi, bowiem ślub oficera i podoficera był z nimi wcześniej omawiany i w zasadzie wiązał się z uzyskaniem zgody przełożonego. Wspomnianą księgę chrztów opatrzone, zapewne później w celu odróżnienia jej od pozostałych zgromadzonych w archiwum parafialnym, napisem: *Liber Baptizatorium der Garnisonkirche 1836–1857*.

Podczas tymczasowej posługi katolickiej dla wojska w bydgoskim kościele farnym, przez kilka lat trwała debata nad przeznaczaniem świątyni pobernardyńskiej na symultaniczny kościół garnizonowy. Konsystorz archidiecezalny

15 W tym czasie nominowanych wikariuszy było trzech, jednak z uwagi na ogrom obowiązków i rozległość terytorialną parafii (58 miejscowości) proboszcz bydgoski zapraszał do pomocy różnych księży.

16 Liczba odnotowanych w tej księdze małżeństw mieszanych wyznaniowo jest bardzo mała.

zrezygnował ostatecznie pod naciskiem władz ze starań o przejęcie tej świątyni i skupił się na sprawach związanych ze wspólnym, ewangelików i katolików, użytkowaniem obiektu. Ks. J. Turkowski sugerował, aby Najświętszy Sakrament umieścić w kaplicy pw. św. Anny, którą należałoby odizolować od nawy głównej ścianką z drzwiami bądź kratą. Proponował, aby nabożeństwa katolickie odbywały się wcześniej rano albo po nabożeństwach luterańskich. Na zapytanie arcybiskupa o strukturę wyznaniową oddziałów stacjonujących w Bydgoszczy, odpowiedział 28 października 1864 r., że w mieście nie ma stałej jednostki wojskowej, bowiem z uwagi na rozruchy w Królestwie Polskim (Powstanie Styczniowe), 21 Pułk (4 Pomorski) Piechoty przeniósł się na granicę z Królestwem, a dotychczas w jego 3 batalionach służyło 1600 żołnierzy, z czego 1100 było wyznania luterańskiego a 500–600 rzymskokatolickiego. W mieście stacjonował wówczas tylko jeden batalion 21 Pułku Piechoty, w którym służyło około 60 katolików.

Bydgoski kościół garnizonowy ustanowiono w 1860 r. w ramach reformy armii pruskiej, lecz formalne przekazanie świątyni wojsku nastąpiło w 1863 r. Oficjalny tytuł: *Königliche Garnisonkirche* podkreślał prawa króla do wszystkich aktywów państwowych, w tym kościelnych; tzw. *fryderiański nadzór Kościoła*. W latach 1864–1865 ze środków państwowych przeprowadzono pod kierunkiem konserwatora zabytków w Królestwie Prus, Aleksandra Ferdynanda von Quasta (1807–1877), gruntowną „purystyczną” restaurację obiektu. Fronton został wówczas przebudowany w formach neogotyckich. Znajdującą się w południowo-zachodnim narożniku cylindryczną wieżyczkę schodową przekształcono w wieżę zakończoną ostrosłupowym szczytem. Zbyt niska, niezgrabna, o zachwianych proporcjach, nowa wieża i mało finezyjne sterczyny schodkowej fasady oraz przestylizowana w neogotyku kruchta nie dodawały świątyni uroku, ale utrwaliły się jako jej stały wizerunek. Koszt prac wyniósł 800 talarów¹⁷. W 1877 r. pożar naruszył część budynków poklasztornych i dzwonnice.

W 1886 r. w warsztacie organmistrzowskim Wilhelma Sauera we Frankfurcie nad Odrą na zamówienie wojska wykonano organy dla kościoła garnizonowego. Był to instrument piszczałkowy, dziewięciogłosowy, jednomanuałowy wraz z pedalem, o mechanicznej trakturze gry i registrów. Prospekt organowy był architektoniczny, utrzymany w stylu eklektycznym. Składał się z 3 pól piszczałkowych, flankowanych pilastrami, na których osadzono gzyms prosty, zwieńczony blankami¹⁸.

Choć wyodrębniono duszpasterstwo wojskowe wraz z własną świątynią, to jednak bydgoska parafia farna nadal wspomagała opiekę nad żołnierzami

17 J. Klein, *Przeszłość Kościoła Bernardynów*, „Gazeta Bydgoska” 1926, nr 63.

18 O. Maj, *Rozwój instrumentalizmu organowego na terenie powiatu łębskiego* (praca magisterska), Gdańsk 2023, Akademia Muzyczna im. Stanisława Moniuszki, maszynopis.

wyznania katolickiego. Dokumenty z wizytacji bydgoskiej parafii w dniu 7 listopada 1871 r. wspominają, że w byłej kaplicy pw. Świętej Anny w kościele garnizonowym w każdą drugą niedzielę miesiąca rektor kościoła farnego odprawia mszę świętą i wygłasza kazanie¹⁹. Miało to miejsce przez cały okres *Kulturkampf*, czyli pruskiej polityki wewnętrznej w latach 1871–1887 mającej na celu ograniczenie wpływów Kościoła rzymskokatolickiego oraz kultury polskiej.

Wbrew tendencjom organizacyjnym, w armii pruskiej nie powołano w tym czasie w Bydgoszczy samodzielnego katolickiego kapelana wojskowego, a posługę dla żołnierzy zlecono proboszczowi (rektorowi) parafii cywilnej. Odpowiadając na pytania wizytatora biskupiego, którym był prodziekan bydgoski ks. Michał Zbierski, rektor parafii farnej kaplicę pw. św. Anny nazwał kaplicą publiczną, nie eksponując faktu, że była ona integralną częścią, ustanowionej w 1860 r., kościoła garnizonowego.

Stałego katolickiego kapelana wojskowego kościół garnizonowy uzyskał dopiero w 1892 r. Został nim ks. Richard Mitschein. Współpracował on z proboszczem parafii farnej (1899–1906) z księdzem Ryszardem Markwartem (1868–1906), który w latach 1894–1899 był proboszczem garnizonowym w Magdeburgu oraz kapelanem 7 Dywizji Piechoty w Berlinie. Ta współpraca miała poniekąd charakter kurateli eklezjalnej, bowiem to parafia farna była lokalną emanacją arcybiskupstwa gnieźnieńsko-poznańskiego.

Podczas wizytacji przeprowadzonej w 1905 r. padło pytanie: „Kto pełni opiekę duszpasterską nad żołnierzami stacjonującymi w parafii i czy ma zatwierdzenie biskupa wojskowego?”²⁰. Odpowiedzi pozytywnej dotyczącej ks. R. Mitscheina udzielił dopiero w r. 1917 ks. proboszcz E. Becker²¹.

Kościół garnizonowy pełnił funkcję kościoła symultanicznego dla dwóch głównych wyznań: rzymskokatolickiego i luterańskiego. Niemniej niektóre jednostki wojskowe miały swoich kapelanów każdego z wyznań, którzy działali na terenie koszar, gdzie również odprawiali nabożeństwa. Duszpasterstwo obowiązkowo istniało na poziomie dywizji, która utrzymywała urzędy parafialne: ewangelicki i katolicki. Kapitan Carl Mottan w spisanej przez siebie historii 2 Pomorskiego Regimentu Artylerii Polowej nr 17 (2. *Pommerscher Feld Artillerie Regiment* nr. 17), ulokowanego przy dzisiejszej ulicy Artyleryjskiej, w opisie uroczystości 70. rocznicy powstania jednostki w niedzielę 21 marca 1897 r., wspominał o nabożeństwie polowym, odprawionym w samo południe na placu apelowym koszar 34 Regimentu Fuzylierów (*Füsilier-Regiment Königin Viktoria von Schweden* Nr 34)

19 *Opisy parafii i kościołów bydgoskich 1791–1921*, red. K. Śmigiel, Bydgoszcz 2004, BTN, s. 213.

20 Tamże, s. 308–309.

21 Tamże, s. 327.

Oficerowie 14 Pułku Piechoty im. Grafa Schwerina przed mszą świętą o godzinie 8.00 w kościele garnizonowym dnia 29 czerwca 1913 r. w ramach uroczystości 100-lecia pułku. Ze zbiorów Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy

przy dzisiejszej ul. Artyleryjskiej przez protestanckiego kapelana dywizji Cäsara. „W nabożeństwie uczestniczyły delegacje wszystkich jednostek wojskowych garnizonu, a przed ołtarzem 4 działa artyleryjskie przystrojone wieńcami laurowymi. Po zakończeniu nabożeństwa działa uformowane w baterię przeprowadzono w paradnym marszu na dziedziniec koszarowy i umieszczono przed pomnikiem cesarza, gdzie zaciągnięto dwuosobową wartę”²².

Uroczystości wojskowo-patriotyczne odbywały się też w kościele garnizonowym. 29 czerwca 1913 r. odprawiono tam nabożeństwo z okazji 100-lecia 14 Pułku Piechoty im. Grafa Schwerina (*Infanterie-Regiment Graf Schwerin Nr. 14*).

Lata 1914–1920

W czasie I wojny światowej oba duszpasterstwa wojskowe – ewangelickie i katolickie świadczyły posługę wśród rannych leczonych w bydgoskich lazaretach oraz zajmowały się pochówkiem zmarłych tam żołnierzy.

We wrześniu 1914 r. w mieście było dziesięć lazaretów. Obok szpitala Garnizonowego (*Garnison-Lazareth*) przy ul. Wilhelmstrasse 26–27 (obecnie ul. Jagiellońska 15), zorganizowano Szpital Wojenny (*Kriegslazareth*) w budynku Szkoły

22 A. Kotowski, *Zarys dziejów garnizonu bydgoskiego w latach 1815–1919*, [w:] *Bydgoszcz wojskowa*, red. A. Kotowski, S. Sadowski, Bydgoszcz 2017, Muzeum Wojsk Lądowych, s. 101.

Wojennej przy Gdańskiej 190. Dla łatwiejszego dowozu rannych na dziedzińiec doprowadzono bocznice kolejową i wybudowano rampę wyładowczą. Na wschód od Szkoły Wojennej postawiono 12 baraków z 400 miejscami na szpital wojenny dla jeńców rosyjskich, nazywając go *Lazareth Barackenfeld* lub *Reservelazareth*. Lazarety urządzano także m.in. w Seminarium Nauczycielskim przy Kaiserstrasse 3 (ul. Bernardyńska 6), w Szpitalu Powiatowym na Bielawach (ul. Karola Chodkiewicza 44), Szpitalu Dziecięcym przy Alexanderstrasse (ul. Floriana 12), Szkole Rzemiosł Artystycznych (*Königliche Preussische Handneuker und Kunstgewerk Schule*) (ul. Świętej Trójcy 37), na strzelnicy (ul. Toruńska 30) i w Kasynie Cywilnym (ul. Gdańska 20). Do końca 1914 r. w Bydgoszczy funkcjonowało 20 szpitali wojennych z miejscami dla 2200 i 3000 rannych²³.

Władze lokalne miały obowiązek utworzenia bądź cmentarza wojskowego, bądź specjalnych, zunifikowanych, oddających swoją formą cześć żołnierzom poległym za ojczyznę, kwater na cmentarzach wyznaniowych i komunalnych. Przyjęto nazwę cmentarz Honorowy (*Ehrenfriedhof*). W Bydgoszczy zdecydowano się na drugi wariant²⁴. 15 grudnia 1915 r. nadburmistrz Paul Wilhelm Gustaw Mitzlaff (1910–1919) zwołał radę w tej sprawie (*Kriegsgräberstätten*), na którą zaprosił przedstawicieli Kościołów ewangelickiego i katolickiego oraz żydowskiej gminy wyznaniowej. Podczas tego spotkania oraz następnych zebrań przedstawiono projekty zunifikowanych nagrobków i ich otoczenia (tuje, cyprysy).

9 października 1916 r. na powstałym w 1906 r. katolickim cmentarzu Nowofarnym w jego południowo-zachodniej części urządzono 8 mogił z nagrobkami kamiennymi i krzyżami wykonanymi z żelaza. Być może już wtedy w niemieckich kręgach militarnych pojawiły się tendencje odwołań do mitologii starogermańskiej, bowiem 4 marca 1918 r. konsystorz arcybiskupi wystosował do proboszcza ks. Teofila Malczewskiego zapytanie „czy na cmentarzu, który w Bydgoszczy założono do chowania wyłącznie wojaków, na grobach oprócz krzyża i emblematów jak hełm lub pałasze, nie są zatknięte może inne jakieś symboliczne oznaki z mitologii pogańskiej”²⁵. Do końca wojny i kilka miesięcy po niej urządzono tam 56 grobów żołnierskich²⁶.

23 A. Kaliński, dz. cyt., s. 55–56.

24 AAG, Zespół akt parafii pw. św. Marcina i św. Mikołaja w Bydgoszczy, Cmentarz wojskowy (1915–1921), sygn. AP 84202.

25 Tamże, k. 29.

26 Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta miasta Bydgoszczy (Akten der Stadt Bromberg) 1772–1920, Kriegergrabstätten Abschriften für den evangelischen, katholische Gemeinde und Jüdische Friedhof, 1916–1918, sygn. 189/2603.

Niemieckie poletko na rzymskokatolickim cmentarzu Nowofarnym w Bydgoszczy. Płyta informująca o pochówkach żołnierzy z I wojny światowej. Fot. Stefan Pastuszewski

Zmarłych w lazaretach żołnierzy wyznania ewangelickiego grzebano do końca 1915 r. na cmentarzu Ewangelickim przy ul. Jagiellońskiej (306 grobów), a od 1916 r. na Nowym Cmentarzu Ewangelickim (*Neuer Evangelische Friedhof*) przy ul. Zaświat. W sumie na obydwu cmentarzach pochowano 612 żołnierzy²⁷. Pracami kierował inspektor tego cmentarza Erich Mohr w ramach projektu „Pielęgnowanie i upiększanie grobów wojennych w Bydgoszczy” (*Pflege und Schmückung der Kreigergräber in der Stadt Bromberg*). Kwatery dla zmarłych żołnierzy wyznania ewangelickiego zostały też urządzone na cmentarzu parafii ewangelicko-unijnej na Małych Bartodziejach; obecnie jest to cmentarz przy ul. Toruńskiej 164²⁸.

Zmarłych w lazarecie barakowym, w tym żołnierzy wyznania prawosławnego oraz jeńców z armii rosyjskiej w liczbie 163, chowano na cmentarzu Komunalnym (*Gemeinde Friedhof*) przy ul. Kcyńskiej, zaś jednego zmarłego Żyda (Max Salinger, 1879–1917) na cmentarzu żydowskim, na dzisiejszym Wzgórzu Dąbrowskiego.

Pochówki wojenne opłacono z kasy miejskiej; akcję nadzorował nadburmistrz, a ze strony kościelnej organizowali je proboszczowie – ewangelicki i katolicki oraz rabin. W przechowywanych w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy aktach (sygn. 189/2603, 189/2605) znajdują się spisy imienne wraz z wymienieniem formacji wojskowych i z numerem porządkowym mogił pochowanych

²⁷ Tamże.

²⁸ S. Sadowski, Z. Zyglewski, *Cmentarze wojskowe*, [w:] *Encyklopedia Bydgoszczy*, t. 2, red. W. Jastrzębski 2017, s. 445.

Chór kościoła w Chocielewku z bydgoskimi organami. Fot. Oskar Maj

żołnierzy, odpisy aktów zgonu, korespondencja urzędowa oraz rachunki (sygn. 189/2604) wystawione na podstawie umowy między magistratem a zarządcami cmentarzy.

Do dzisiaj nagrobki na cmentarzu Nowofarnym nie zachowały się, a w ich miejscu, zwanym potocznie *poletkiem niemieckim*, znajduje się płyta z lastrico informująca o tym, że tu pochowani są żołnierze polegli w okresie I wojny światowej. Napis ten z „ostrożności” nie podaje narodowości poległych. W pobliżu urządzono później mogiły żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej, pomiędzy którymi ulokowano kilka mogił oficerów LWP. *Poletko niemieckie* odwiedzają co roku w listopadzie żołnierze z bydgoskiej placówki NATO, którzy zamawiają też mszę świętą w intencji poległych w znajdującym się na cmentarzu kościele pw. Świętego Krzyża.

Gdy w 1920 r. wojska i władze pruskie opuściły Bydgoszcz, kościół garnizonowy znów trafił pod kuratelę parafii farnej, będąc jednak ogołocony z części wyposażenia. Niemcy bowiem, opuszczając Bydgoszcz w 1920 r., wywieźli z kościoła organy do Szczecina, aby ostatecznie ulokować je w kościele we wsi Mackensen (Chocielewko), powiat Lauenburg (Lębork). Było to działanie niezgodne z art. 256 traktatu pokojowego podpisanego w Wersalu i ustaleniami polsko-niemieckimi z 25 listopada 1919 r. zawartymi w umowie podpisanej w Berlinie, zobowiązujących Niemców do pozostawienia na ziemiach przyznanych Polsce mienia państwowego w takim stanie, w jakim znajdowało się ono 11 listopada 1918 r. Zobowiązanie to

naruszano wielokrotnie²⁹. Wywiezione organy umieszczono w firmie organmistrzowskiej Branima Grünberga, gdzie prawdopodobnie, zarekwirowane na cele wojenne w 1917 r. piszczałki wykonane ze stopu organowego cyny i ołowiu zastąpiono piszczałkami z blachy cynkowej. Zachowały się jednak oryginalne piszczałki głosów Progressio 2–3 fach oraz Voix Celeste 8.

Organy po przeróbkach umieszczono – jak już wspomniano – w Mackensen (obecnie Chocielewko) w ewangelickim Kościele Pamięci, dedykowanym niemieckim żołnierzom poległym podczas I wojny światowej. Kościół ten, wybudowany w latach 1922–1926, po II wojnie światowej przekazano rzymskim katolikom, którzy nadali mu wezwanie Najświętszego Serca Jezusowego. Obecnie jest to świątynia filialna parafii pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Nowej Wsi Lęborskiej³⁰.

Wojsko polskie, które przejęło bydgoską świątynię, musiało ją wyremontować i doposażyć, tym bardziej, że pod koniec Wielkiej Wojny zaniedbano ją i używano do celów magazynowych.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie

Cmentarz wojskowy (1915–1921) – AP 84 202;

Parafia wojskowa – księga małżeństw (1835–1856) – AP 84 365;

Parafia wojskowa – księga chrztów (1836–1857) – AP 84 366;

Kościół pobernardyński – przeznaczony na kościół garnizonowy (1830–1869) – AP 84349;

Program uroczystości kościelnej (rezurekcji) w kościele garnizonowym i farnym (12.04.1927) – AP 84 115.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

Akta miasta Bydgoszczy 1772–1980, sygn. 189/2603, 189/2604, 189/2605.

Opracowania

Jastrzębski W., *Garnizon wojskowy w czasach pruskich*, [w:] *Encyklopedia Bydgoszczy*, t. 2, Bydgoszcz 2017, TMMB, s. 454–455.

Kaliński A., *Zarys historii garnizonu pruskiego w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 2009, t. XXI, s. 47–56.

29 M. Opiola-Cegiełka, *Nadeszła nareszcie chwila, o której marzyły pokolenia całe. Powrót Bydgoszczy do macierzy*, [w:] *Ku wolności*, Bydgoszcz 1914–1920, red. M. Woźniak, Muzeum Okręgowe, Bydgoszcz 2020, s. 34.

30 Obecnie w bydgoskim kościele garnizonowym znajdują się organy z firmy Voelknera.